

Ziekte en dood van Franz Schubert, bron van misverstand

ZIEKTE — DOO

Grillig verloop

Op Radio 4 hoort men geregeld uitspraken als: 'In 1823 was Schubert wegens syfilis in het ziekenhuis opgenomen, de ziekte waaraan hij zou sterven' en 'Schubert was zich bewust dat hij vroeg zou sterven en in dit *Andante* horen wij zijn doodsstrijd' etc. Ook in toelichtingen leest men vaak iets dergelijks. Het idee schijnt te zijn dat syfilis in alle gevallen een ernstige ziekte is waaraan de patiënt altijd doodgaat.

Bovengenoemde onjuiste overtuiging onder de musici en hun pedagogen is echter wel goed te begrijpen, omdat in diverse monografieën die de laatste 50 jaar over Schubert zijn verschenen vrijwel altijd syfilis wordt geduid als een progressieve dodelijke ziekte die in het geval van Schubert diens vroege dood mede heeft veroorzaakt. Publicaties over Schubert en zijn ziekte worden in het algemeen geschreven door musicologen. Zij nemen wel kennis van medische literatuur maar interpreteren die op een ondeskundige manier. Blijkbaar roepen zij geen hulp in van ter zake kundige medici. Hoewel syfilis

berucht is om zijn soms grillig verloop, is het toch nuttig een kort overzicht te geven van het meestal optredende verschijningsvormen.

Heel snel na de primaire infectie verspreiden de syfilisbacteriën zich door het gehele lichaam, waar ze zich in een soort slaapfase nestelen van waaruit zij gedurende het gehele leven van de patiënt weer kunnen ontwaken en de ziekte zich soms met dezelfde, maar meestal met andere symptomen kan manifesteren. Echter lang niet iedereen die besmet raakt wordt er ook ziek van: in verreweg de meeste gevallen is syfilis een voor de patiënt betrekkelijk onschuldige ziekte, waarvan deze vaak niets hoeft te merken. De ziekte kan ook spontaan genezen. Dit is gebleken bij secties van patiënten die aan heel andere ziekten zijn overleden.

Het gemiddeld optredende verloop wordt ingedeeld in stadia. Het 1e stadium, dat zich enkele weken na de infectie voordoet, is een ontsteking aan het geslachtsorgaan dat bij een man evidenter is dan bij een vrouw. Meestal geneest deze ontsteking spontaan. In het 2e stadium, dat zich binnen één of twee jaar kan voordoen, treden uitgebreide huidafwijkingen op die meestal spontaan genezen. Min of meer aansluitend op dit 2e stadium kan er soms

Gustav Klimt, Schubert aan de piano, olieverf op paneel, 1899. Door brand op Schloß Innendorf in Oostenrijk verloren gegaan tijdens de vernieling van de Duitse troepen in 1945.

Er heerst in de Nederlandse muziekwereld een hardnekkig misverstand betreffende de doodsoorzaak van de componist Franz Schubert (1797-1828). Op de conservatoria leren de muziekstudenten dat Schubert in 1822 syfilis heeft opgelopen, dat hij tengevolge daarvan steeds zieker werd maar desondanks tegen de klippen op ongekende meesterwerken bleef componeren, en dat hij tenslotte aan deze ziekte is overleden. Een duidelijke, beetje pikante boodschap, die niemand ooit zal vergeten omdat deze ook bijdraagt aan vermeende tragische omstandigheden waaronder een van de grootste muzikale genieën heeft geleefd en gewerkt. Neuroloog met pensioen W.J. Feikema voert argumenten aan voor een andere doodsoorzaak en maakt duidelijk waarom musicologen vaker te rade zouden moeten gaan bij medici.

MUZIEK & WETENSCHAP
tekst: W.J. Feikema

een zgn. 3^e stadium optreden, met huidafwijkingen van een geheel ander aspect en ontsteking van de slijmvliezen in de mond. De kans op overlijden in deze stadia is nagenoeg nihil.

Pas in het veel later optredende zgn. cardiovasculaire stadium, waarin de aorta of de toevoerende bloedvaten naar het hart of de hersenen worden aangetast, is er substantiële mortaliteit: ongeveer 13%. Dit cardiovasculaire stadium treedt zelden op in de eerste 10 jaar na de primaire infectie. In een nog later stadium (meestal pas na 15 of 20 jaar) kunnen ook hersenen en ruggenmerg tengevolge van de infectie ernstig worden beschadigd met dementering of verlammingen als gevolg: 'dementia paralytica' en 'tabes dorsalis'. In de terminale fase komt er dan in meestal iets anders bij, bijvoorbeeld een longontsteking, waaraan de patiënt sterft. Genoemde latere ernstige aandoeningen doen zich voor bij een minderheid (ongeveer 10%) van volwassenen die syfilis verwerven en die niet behandeld zijn. Een iets hoger percentage (12 %) krijgt een meer goedaardige late vorm van syfilis.

Besmetting kan ook optreden via de huid van een patiënt met het 2^e stadium van de ziekte. Zowel in het 2^e als in dit 3^e stadium kan een ontsteking optreden van de botten

of vliezen rond het bot, meestal in de lange pijpbeenderen, maar vooral ook in het platte schedelbot zoals het slaapbeen aan de zijkant van de schedel. Patiënten met een ontsteking van het slaapbeen hebben daar meestal opvallend weinig last van.³ Verwarrend is dat in de literatuur het cardiovasculaire stadium ook vaak als 3^e stadium wordt aangemerkt.

Huidafwijkingen en haaruitval

Dat Schubert najaar 1822 syfilis heeft opgelopen, en dat hij het 2^e stadium in ernstige mate en met gegeneraliseerde huidafwijkingen en totale haaruitval heeft doorgemaakt, staat wel vast. Hij is hiervoor in 1823 enkele malen opgenomen in het ziekenhuis en behandeld met kwikzalven, een toentertijd in Wenen effectief geachte behandeling, echter wel met grote kans op ernstige bijwerkingen. Schubert schijnt zich tegen de behandeling te hebben verzet en heeft het ziekenhuis ook wel voortijdig verlaten. Voor zover na te gaan lijkt het er niet op dat zich bij hem ernstige bijwerkingen hebben voorgedaan.

We weten nu dat kwik onwerkzaam is tegen de syfilisbacterie. En omdat er toen geen enkele effectieve therapie bestond, mogen we in het geval van Schubert ervan uitgaan dat er sprake is van een natuurlijk beloop van de ziekte.

Voorjaar 1824 heeft hij pijnklachten in zijn linkerarm gehad, waardoor hij een tijdje niet meer kon pianospelen. Het is niet onmogelijk dat hij toen een syfilitische ontsteking van het opperarmbeen heeft doorgemaakt. Kort daarna lijkt hij medisch hersteld, maar wel heeft hij toen een depressieve periode doorgemaakt. Dit komt tot uiting in een brief aan een van zijn beste vrienden, gedateerd 31 maart 1824, waarin hij zichzelf de 'allerongelukkigste mens op aarde' noemt, wiens gezondheid nooit meer zal verbeteren en beseffend dat hem nimmer het geluk van de liefde deelachtig zou kunnen worden. Deze brief is voor biografen mede reden geweest te denken dat Schubert in 1824 besef zou hebben gehad betreffende de prognose van syfilis op langere termijn. Maar in die tijd kon daar nog niets van bekend zijn.

Dat syfilis besmettelijk is wist men al lang, maar bacteriën werden pas microscopisch zichtbaar aan het eind van de 19^e eeuw en in de loop van 20 jaar daarna werd ook het verband tussen de vroege en de late verschijnselen van syfilis duidelijk. Uit alle beschrijvingen in de mij ter beschikking staande biografische literatuur over Schubert blijkt dat de schrijvers zich niet bewust zijn dat zij met de kennis van nu kijken naar de medisch stand van zaken in de jaren twintig van de 19^e eeuw.

Depressieve periode

Wat bovenstaande depressieve periode van Schubert betreft lijkt het mij dat deze psychologisch kan worden verklaard: veel mensen die ernstig ziek zijn geweest realiseren zich tijdens de ziekte niet altijd door welk diep dal zij gaan; pas na herstel, terugkijkend op wat zij hebben doorgemaakt, komt de reactie, waar in het geval van Schubert nog bijkomt dat hij de schuld van die ernstige kwaal bij zichzelf moest zoeken. Dat hij syfilis had opgelopen en dat iedereen in zijn omgeving daarvan wist zal hem, zeker tegen de achtergrond van het streng katholieke milieu waarin hij was geboren, zeer hebben bezwaard, o.a. omdat promiscue seksueel gedrag een officieel (kerkelijk) huwelijk onmogelijk maakte. Hoevel geslachtsziekten ook in de hogere kringen

veel voorkwamen rustte er een schandvlek op. Dat lijkt mij de voornaamste oorzaak te zijn geweest voor zijn depressieve gevoelens en 'Schmerzen' en niet het besef een ernstige dodelijke ziekte onder de leden te hebben. Overigens heeft hij in deze moeilijke periode heel belangrijke werken gecomponeerd: in 1823 de liedcyclus *Die schöne Müllerin* en voorjaar 1824 het *Octet* (3 blazers, 5 strijkers) en twee strijkkwartetten: *Rosamunde* en *Der Tod und das Mädchen*.

Al snel gaat het beter met hem en in mei 1824 wordt hij uitgenodigd om, op het zomerverblijf van graaf Esterhazy von Galanta in Zseliz, vlak over de grens in Hongarije, pianoles te geven aan de twee dochters van de graaf en daar wordt hij verliefd op de oudste, Caroline. Door het standsverschil kan het natuurlijk nooit wat worden tussen die twee, maar Schubert heeft in die zomer wel veel composities voor piano vierhandig gecomponeerd. De eerste vraag is nu of Schubert tussen 1824 en zijn dood in 1828 verschijnselen heeft getoond van het zgn. 3^e 'dermatologische' stadium van de ziekte. Het zou dan moeten gaan om huidafwijkingen en klachten van de slijmvliezen, maar ook andere klachten zouden hiermee te maken kunnen hebben. De meeste biografen geven aan dat Schubert in de laatste jaren van zijn leven veel lichamelijke klachten heeft gehad: vooral hoofdpijnen, die hijzelf 'mijn bekende hoofdpijnen' noemde, maar ook 'duizeligheid'.

Schubert was het middelpunt van bijeenkomsten met veel kunstzinnige vrienden: de 'Schubertiaden'. Uit de biografieën over Schubert blijkt nergens dat enige vriend in die tijd ooit iets over afwijkingen aan Schuberts huid heeft vermeld. Zijn mooie donkere haardos is geheel teruggekomen en over pijn aan zijn slijmvliezen in de mond is ook niets bekend. Door de biografen worden Schuberts klachten echter vrijwel steeds geïnterpreteerd als samenhangend met progressieve syfilis. Maar hoofdpijn en duizeligheid zijn toch, bijvoorbeeld voor huisartsen, alledaagse kost? Dat zal toen ook wel het geval zijn geweest. Waarom zou de hoofdpijn niet banale, migraineachtige hoofdpijn kunnen zijn of een gevolg van slaaptkort of overvloedig biergebruik? Waarom de duizeligheid geen hyperventilatie of goedaardige positieduizeligheid?

Burn-out

Schubert heeft de laatste vier jaar van zijn leven ongelooflijke prestaties geleverd op compositorisch gebied. Hij was zelf overtuigd van zijn geniale talent dat in de 'grote wereld' niet zondermeer werd erkend en begrepen. Hij bakkeleide voortdurend over uitgaven van zijn werk, met uitgevers die maar mondjesmaat en met veel te lage honoraria over de brug kwamen. Enkele sollicitaties naar een betaalde baan in de Weense muziekwereld liepen op niets uit en hij verkeerde steeds in geldnood. Hij voelde zich in de schaduw staan van de grote Beethoven, die vlak bij hem

in de buurt woonde, maar die hem niet kende en die Schubert zelf uit ontzag niet durfde te benaderen.

In de periode najaar 1827-1828 heeft hij een compositorische productie afgeleverd van een verbijsterende omvang, intensiteit en originaliteit. Hij moet overspoeld zijn geweest door wat er allemaal aan muziek uit zijn innerlijk boven kwam. In september 1828 had hij veel klachten die door de meeste biografen geduid worden als het gevolg van de 'voortschrijdende syfilis', maar ik denk dat we nu zouden spreken van een 'burn-out'.

Schubert was begin september 1828 ingetrokken bij zijn broer Ferdinand. Omdat een tochtje met lichaamsbeweging in de buitenlucht goed zou zijn voor de gezondheid en wat afleiding zou geven, werd besloten tot het maken van een voettocht samen met nog twee vrienden naar Unter-Waterdorf (35 km buiten Wenen) en van daaruit naar Eisenstadt, nog eens 15 km verderop. Aldaar bezocht Franz het graf van Haydn. Beschreven wordt dat Franz tijdens die tocht vrolijk was en grapjes maakte, maar dat hij terug in Wenen weer verviel in een neerslachtige stemming en zich weer minder goed voelde. In het boek uit de Gottmer-reeks⁶ staat: 'Heel wat biografen menen dat deze inspanning de toch al verzwakte en enigszins gezette Schubert geen goed heeft gedaan en zijn einde heeft bespoedigd'. Waar hebben we het over? Een loopafstand van zo'n 100 km in 3 dagen voor een ongetraind iemand die als componist een hoofdzakelijk zittend leven leidt. Het zijn bijna Vierdaagse-afstanden. Dat past toch niet bij een patiënt met een slopende ziekte waaraan hij een paar weken later zal overlijden?

Op 31 oktober gaat Schubert met zijn twee broers Karl en

Ferdinand uit eten. Ze bestellen een vismaaltijd, maar Franz voelt zich onpasselijk en heeft zo'n weerzin dat hij zijn lepel wegwerpt omdat hij geen hap door zijn keel kan krijgen. Dit is een voor hem ongekende reactie, omdat hij altijd een liefhebber van goede maaltijden is geweest. Op 2 november maakt hij een flinke wandeling naar een kerk om een dienst bij te wonen waar een mis van broer Ferdinand wordt uitgevoerd. Na de mis maken ze nog een wandeling van 3 uur.

Een dag later gaat hij naar Simon Sechter voor een les contrapunt. Op 9 november blijft hij in bed en op 12 november schrijft hij een brief aan een vriend waarin hij meldt dat hij al 11 dagen niets gegeten en gedronken heeft en nauwelijks meer van zijn bed kan komen. Ferdinand heeft een nauwgezet verslag van dit ziekbed geschreven: weerzin tegen eten, een licht gedaald bewustzijn, koorts: het past geheel bij de diagnose *typhus abdominalis*. In Wenen werd dit toentertijd ook 'Nervenfieber' genoemd, waarschijnlijk om aan te duiden dat het zenuwstelsel in zekere mate bij het ziekteproces is betrokken, waardoor het bewustzijn van de patiënt op een karakteristieke manier wat mistig wordt, het verschijnsel waaraan de ziekte zijn naam ontleent (typhus: wolk, mist). Uit Ferdinand's beschrijving kan men opmaken dat Schubert vlak voor zijn overlijden delirant was. Hij zei nog: 'Hier ligt Beethoven niet' en kort daarna: 'Hier, hier is mijn einde.'

— S HUB — R

Bijlagen: Schubert in 1826 en de in 1863 opgegraven schedel van Schubert. Opvallend is het goede intracrahele gebit, maar er zijn in het slaapbeen 2 defecten zichtbaar. Deze zouden heel goed een gevolg kunnen zijn van doorgemaakte syfilitische ontstekingen, die volgens Praxen (1), destijds hoogleraar dermatologie en venerologie in Amsterdam, opvallend weinig klachten zouden geven.

Syfilis of tyfus?

Ik zal nu kort weergeven wat in de onderstaande musicologische literatuur over Schubert's ziekte en dood wordt vermeld.

Reed²: Uitgebreide beschrijving van de laatste vier levensjaren. Reed houdt zich verre van medische duidingen, maar geeft wel een uitstekende beschrijving van Schubert's finale ziekte, die bij hem, Engelsman, *typhoid fever* heet. Hij heeft het slechts één maal over de vroeger doorgemaakte ernstige ziekte, maar de woorden syfilis en lues noemt hij niet eens. Van de hier genoemde boeken is dit m.i. het beste.

Osterheld³ pag. 92: doodsoorzaak tyfus; syfilis, maar ook gonorrhoe (?) als onderliggende oorzaken. Citaat: 'Herhaaldelijk aanwakkeren van de ziekte met koortsaanvallen ondermijnden zijn weerstandsvermogen, zodat hij na zes jaar niet meer genoeg over had om de tyfus hoofd te kunnen bieden. De syfilis was – in ieder geval in fysiek opzicht- de oorzaak van zijn vroege dood.'

Fröhlich⁵: De infectie met syfilis komt in de loop van dit boek nergens aan de orde. In het hoofdstukje 'Leven en werk' op pag. 297 staat een overzicht van zijn levensjaren waarin de infectie met syfilis en de opname in het ziekenhuis wordt vermeld. Op pag. 280 wordt zijn sterfbed beschreven; doodsoorzaak: tyfus. Citaat: 'De lues [syfilis – red.] was het niet, ook al heeft die zijn lichaam verzwakt en vatbaar gemaakt.'

Gottmer⁶ pag. 82: citaat: 'Hij stierf zoals 45% van de bevolking in die dagen aan buiktyfus, maar zijn hele gestel was toen al ernstig verzwakt door de symptomen van het tweede stadium van syfilis. Deze ziekte zou zijn leven in ieder geval bekort, maar hem ook een verschrikkelijk einde bezorgd hebben. Zo bezien is het misschien maar goed dat hij voordien gestorven is.'

Knockaert⁷ pag 302: over september 1828; citaat: 'Zijn gezondheid gaat zienderogen achteruit: hij heeft steeds frequenter aanvallen van duizeligheid en zijn weerstandsvermogen lijkt gebroken. Zijn geslachtsziekte slaat toe in een volgende verergerde fase.' Dan wordt de voetocht en de terminale ziekte beschreven; citaat: 'De doodsoorzaak is tyfus wat toen als Nervenfeber gediagnosticeerd werd.'

Willink⁸: Dit boek heeft als ondertitel: 'Franz Schuberts *Schmerz* en de schaduw van Beethoven.' Reeds op de eerste pagina is sprake van 'een ongeneeslijke ziekte' die 'langzaam zijn gezondheid ondermijnde' en 'zijn ziekte verer-

gerde sluipenderwijs.' De langzaam slopende syfilis waarvan Schubert zich dan bewust moet zijn geweest blijkt een belangrijke leidraad van het boek. Na het vermelden van Schubert's brief dd. 31 maart 1824 schrijft Willink: 'Na 31 maart 1824 liet hij elke klacht in zijn brieven achterwege'.... Willink beargumenteert uitvoerig dat tyfus niet de doodsoorzaak kan zijn geweest en dat met *Nervenfeber* het derde stadium van syfilis wordt bedoeld; citaat: 'Waarin hersenaandoeningen, zoals vaatvernauwing of zelfs vaatafsluiting voorkomen. Om die reden vormen Schuberts hoofdpijnklachten een goede indicatie voor mogelijke hersenschade, waaruit zijn gedragsstoornissen en hevige vermoeidheid kunnen voortvloeien. Ook Schuberts reactie dat hij vergiftigd zou zijn door het eten van bedorven vis, kan volgens Hetenyi daarop worden teruggevoerd.' Willink noemt dan in dit verband de rol van 'chronische kwikvergiftiging' en hij vervolgt: 'Niettemin stelt Hetenyi dat de meest waarschijnlijke oorzaak van Schuberts dood tertiaire syfilis is.'

Het lijkt erop dat Willink hier het cardio-vasculaire stadium bedoelt waarin hij zich laat leiden door Hetenyi¹⁰ en Sams⁹. Willink is er zich niet van bewust dat uit andere biografieën en ook uit wat hij zelf schrijft nergens blijkt dat zich bij Schubert ooit neurologische symptomen, zoals verlammingen of taal- of spraakstoornissen, hebben voorgedaan die passen bij vasculaire afwijkingen.

Medisch onverstand

Van de literatuur van Sams en Hetenyi heb ik uitgebreid kennisgenomen. Al lang geleden was mij gebleken dat Sams door de belangrijke musicologische literatuur serieus wordt genomen, want in de Grove van 1980 (4), een gezaghebbende muziekencyclopedie, wordt met verwijzing naar een artikel van Sams uit 1980 (9) de tot dusverre gangbare diagnose typhus abdominalis verworpen en vervangen door syfilis. Men kan het de musicologen die de Grove toen samenstelden misschien niet kwalijk nemen dat zij de mening van Sams in zijn medisch gezien slechte artikel hebben overgenomen. Zij hebben begrijpelijkerwijze gemeend met de meest actuele kennis voor de encyclopedie het best mogelijke te doen, maar hieruit blijkt wel

dat het te rade gaan bij ter zake kundige medici niet een sterk punt is van musicologen.

Ook met het artikel van Hetenyi is het droevig gesteld. Dat blijkt al uit bovenstaand citaat uit het boek van Willink. Daar komt nog iets bij dat van evidente medische onkunde getuigt: Hetenyi schrijft dat de diagnose *typhoid fever* (tyfus) onhoudbaar is en voert daar een paar argumenten voor aan waarvan het geen zin heeft om die hier te noemen. Het volgende citaat uit zijn artikel is ruim voldoende om zijn medisch onverstand aan te tonen: 'The disease (let wel hij heeft het over tyfus) is propagated by lice and occurs as an epidemic among people living under unsanitary conditions. Sams observes that none of Schubert's friends seemed to believe that he died of some sudden, acute, unexpected disease and concluded that the cause of death was the outcome of a chronic ailment. *Nervenfieber* may be the manifestation of tertiary syphilis, as a result of endarteritis of cerebral vessels and focal cerebral ischaemia or even the occlusion of an artery. In this respect the frequent references to Schubert's headaches are significant. As pointed out by Sams the occlusion of the basal cerebral artery or an artery in the Sylvian fossa could account for the terminal observations. In such a case fever may be among the symptoms together with signs of brain damage and disturbed behaviour.'

Hetenyi verwart tyfus met de pest, maar zelfs hierbij zit hij verkeerd, daar de pest niet wordt overgebracht door luizen, maar door vlooiën. Van zijn verhaal over vaatafsluitingen in relatie tot het klinisch beeld bij Schubert tijdens zijn terminale ziekte, klopt medisch helemaal niets. De bovengenoemde observatie van Sams dat niemand van Schubert's vrienden geloofde dat er bij hem sprake zou zijn geweest van een onverwachte plotselinge ziekte, maar dat de dood het gevolg was van een chronische ziekte, verbaast mij, omdat ik uit de mij ter beschikking staande biogra-

fiën juist het tegenovergesteld meen te mogen concluderen. Naar mijn mening zijn Sams en Hetenyi warhoofden op medisch gebied, maar helaas zijn zij leidend in de publicaties van musicologen over Schubert.

Samenvatting en conclusie

Schubert heeft in 1822 syfilis opgelopen en het 2^e stadium van deze ziekte doorgemaakt. Hij is daarvan hersteld. Het lijkt onwaarschijnlijk dat hij daarna nog verschijnselen van deze ziekte heeft gehad. De diagnose van de terminale ziekte kan niet anders luiden dan tyfus. In de meeste Schubertbiografieën van de afgelopen 50 jaar wordt syfilis beschouwd als een altijd progressieve ziekte met noodlottig beloop. Dit is medisch onjuist. De oorzaak van deze vergissing van de auteurs, steeds musicologen, is dat zij, hoewel zij wel kennismaken van medische literatuur, deze wegens hun gebrek aan medische kennis verkeerd interpreteren. Zij zouden er goed aan hebben gedaan zich door ter zake kundige medici te hebben laten voorlichten.

NOTEN / LITERAATUUR

- 1 Prakken J.R., *Leerboek der Geslachtsziekten*, 1956. Scheltema & Holkema N.V., Amsterdam
- 2 Reed John, *Schubert The Final Years*, 1972. Faber and Faber Ltd, London
- 3 Osterheld H., *Franz Schubert*, Nederlandse editie, 1979. Ad Donker b.v. Rotterdam
- 4 *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ed. 1980. Vol 16 p. 771
- 5 Fröhlich Hans J., *Schubert*, Nederlandse vertaling, 1982. De Arbeiderspers, Amsterdam
- 6 Peggy Woodford en Jos van Leeuwen, *Schubert*, 1988. Göttercomponistenreeks
- 7 Knockaert Yves, *Schubert de biografie*, 2020. Polis polis.be
- 8 Willink Robert Joost, *Een onvoltooid leven*, 2020. Eburon Utrecht
- 9 Sams E., 'Schubert's illness re-examined', in: *The Musical Times* 131, 1980, pag 15-22
- 10 Hetenyi G., *Canadian Bulletin of Medical History* 1986, p. 51-64